

Received: September 6, 2025
Accepted: November 22, 2025
Available online: November 25, 2025

Xurshida Xakimova

Mustaqil izlanuvchi
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Toshkent, O'zbekiston

TOPONIMIK BIRLIKLARNING TILSHUNOSLIK SOHASIDA O'RGANILISHI VA AHAMIYATI

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqola toponimik birliklarning tilshunoslik sohasida paydo bo'lish tarixi, fan sohaları, jumladan, tilshunoslikda o'rganilishi va ularning ilmiy ahamiyatini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotning bosh maqsadi toponimlarning kelib chiqishi, shakllanishi, rivojlanishi hamda ularning lingvistik, tarixiy va madaniy mazmunini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilishdan iboratdir. Shu asosda maqola oldiga bir nechta vazifalar qo'yilgan: toponimlarning lingvistik xususiyatlarini ochib berish, ularning turli tasniflarini ishlab chiqish, toponimika fanining nafaqat tilshunoslik, balki boshqa sohalar bilan uzviy bog'liqligini aniqlash, O'zbekiston hamda xorijiy olimlarning qarashlarini tahlil qilish, shuningdek, tarixiy manbalar orqali toponimlarning fonetik o'zgarishlari va semantik taraqqiyotini yoritishdir.

Metodologik jihatdan tadqiqotda tarixiy-qiyyosiy, etimologik va lingvokulturologik yondashuvlar qo'llanilgan. Bu usullar toponimlarning qadimiy yozma manbalardagi shakllarini, vaqt o'tishi bilan kechgan o'zgarishlarini va xalq og'zaki ijodida saqlanib qolgan variantlarini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida rus, ingliz, arab va turkiy yozma manbalar qiyosiy tahlil qilinib, ularning O'zbekiston toponimik tizimiga ko'rsatgan ta'siri ham o'rganildi.

O'rganishlarga ko'ra natijalar shuni ko'rsatadiki, toponimlar nafaqat geografik ob'ektlarning nomlari, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va til taraqqiyoti haqida muhim ma'lumot beruvchi lingvistik manba hamdir. Ular ko'pincha arxaizmlar,

Khurshida Khakimova

Independent Researcher
Uzbekistan State World Languages University
Tashkent, Uzbekistan
E-mail: Xurshida0046@gmail.com
ORCID iD: 0009-0006-2396-7638

THE STUDY OF TOPONYMIC UNITS IN THE FIELD OF LINGUISTICS AND THEIR SIGNIFICANCE

ABSTRACT

This scientific article is devoted to the study of the emergence of toponymic units in linguistics, their exploration within various scientific fields, and their academic significance. The primary objective of the research is to examine the origin, formation, and development of toponyms, as well as to analyze their linguistic, historical, and cultural content from both theoretical and practical perspectives. Based on this goal, several tasks are set: to reveal the linguistic features of toponyms, to develop their classifications, to determine the interrelation of toponymy not only with linguistics but also with other disciplines, to analyze the views of Uzbek and foreign scholars, and to highlight phonetic changes and semantic development of toponyms through historical sources.

Methodologically, the research employs historical-comparative, etymological, and linguocultural approaches. These methods enable the identification of toponyms in ancient written sources, tracing their transformations over time, and revealing variants preserved in oral traditions. During the study, written materials in Russian, English, Arabic, and Turkic were comparatively analysed, with particular attention to their influence on Uzbekistan's toponymic system.

Findings indicate that toponyms are not merely names of geographical objects but also valuable linguistic sources reflecting a people's historical memory, cultural heritage, and language evolution. They often incorporate archaic forms, dialectal elements, ethnonyms, and oikonyms. The article also explains, with supporting evidence, how toponyms evolve under political,

dialektizmlar, etnonimlar va oykonim unsurlarini o'zida mujassam etadi. Maqolada shuningdek, toponimlarning siyosiy, ijtimoiy va tabiiy omillar ta'sirida o'zgarib borishi, ba'zan nomlarning mohiyatini yo'qotishi yoki fonetik buzilishlar asosida yangicha shakllanishi dalillarga tayanib izohlanadi.

Xulosalarda ta'kidlanganidek, toponimika lingvistikaning mustaqil sohasi sifatida shakllangan bo'lsa-da, shu bilan bir qatorda tarix, geografiya, etnografiya va madaniyatshunoslik bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Toponimlarni tadqiq etish xalqning etnogenezi, tarixiy jarayonlari va til evolyutsiyasini yoritishga xizmat qiladi. Shu sababli ham, toponimik birliklarning chuqur ilmiy tahlili bugungi kunda ham dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: toponimika, tilshunoslik, joy nomlari, etimologiya, o'zbek toponimlari, ingliz toponimlari, fonetik tuzilish, morfologik tahlil, semantik yondashuv, tarixiy manbalar.

KIRISH

Eng katta shahardan eng kichik ko'chagacha bo'lgan nom insonning geografik joy bilan aloqasini bildiradi, bu yer sharidagi biron bir joyni diqqatga sazovor yoki o'ziga xos deb tan oladi va uni dunyoning qolgan qismidan ajratib turadi. Olimlar nomlarni kelib chiqishi xilma-xilligiga qarab turli toifalarga ajratishga harakat qilishgan.

Geografik nomlarning o'ziga xos va o'ta qimmatli jihati, ular o'z ichiga olgan mahalliyashtirilgan tarixdir. Agar toponim ataylab almashtirilmasa, u til, yozuv va talaffuzning evolyutsion va inqilobiy o'zgarishlari tufayli vaqt o'tishi bilan ko'rinishini o'zgartiradi, lekin mohiyatan o'zgarishsiz qoladi. Nomning birinchi qo'llanilgandagi ma'nosi bir qarashda yo'qolgandek tuyulishi mumkin, lekin uning ramziy tasviri o'zining noyob hikoyasini kelajak avlodga so'zlash uchun saqlanib qoladi. Bunga Misrdagi Al-Iskandariya (Iskandariya), Afg'onistondagi Qandahor, Turkiyadagi Iskenderun Iskandar Zulqarnaynning mahalliy yutuqlari, Silifke va Antakya, bir qancha Ladiklarning nomlari, shuningdek, al-Ladhiqiyya (Latakiya) ning omon qolgan guvohlarini keltirishimiz mumkin.

Angliyada esa *-chester* yoki *-caster* bilan tugaydigan shahar nomlari dastlab bu shaharlarning o'sishi uchun mas'ul bo'lgan Rim legionlarining mavjudligini aks ettiradi. Qadimgi toponimlar endi mavjud bo'lmagan mahalliy sharoitlarning tasvirlarini ochib beradi: yo'q bo'lib ketgan tabiiy muhit, atrofdagi o'simliklar va hayvonlar, uzoq vaqt davomida almashtirilgan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tizimlar; ular bizga migratsiyalarni kuzatish va hech qanday moddiy izlar qolmagan chegaralarni qayta qurish imkonini beradi. Aynan ular kosmosdagi sobit nuqtalarga bog'langanligi sababli, geografik nomlardagi tarixiy ma'lumotlar hujjatlashtirilgan

social, and natural factors, sometimes losing their original essence or taking on new shapes through phonetic distortions.

In conclusion, although toponymy has developed as an independent branch of linguistics, it simultaneously advances in close connection with history, geography, ethnography, and cultural studies. The study of toponyms contributes to uncovering ethnogenesis, historical processes, and language evolution, making their comprehensive scientific analysis both timely and practically significant today.

Key words: toponymy, linguistics, place names, etymology, historical-linguistic analysis, sociolinguistics, cultural heritage, Uzbek toponyms, English toponyms, phonetic structure, morphological analysis, semantic approach, historical sources, geographical names, folklore.

tarix va arxeologik dalillarga bebaho qo‘shimcha hisoblanadi [Xakimova, 2024; 19].

Garchi geografik nomlar ataylab, ko‘pincha siyosiy sabablarga ko‘ra o‘zgartirilishi va almashtirilishi va har safar yangi geografik ob‘yektga nom berish kerak bo‘lganda yangidan o‘ylab topilgan bo‘lsa-da, ularning aksariyati ko‘p asrlar davomida saqlanib kelmoqda. Ular urushlar va tabiiy ofatlar kabi hodisalarga chidamliligini isbotlaydilar, lekin ular dastlab tasvirlangan asliyatlarini yo‘qotadilar.

Toponimlar har bir xalqning ko‘p asrlar davomida yaratilgan ulkan til va madaniy-ma‘naviy boyligidir. Toponimlarda xalqning qadimdan to hozirgi kungacha bo‘lgan o‘ziga xos kuzatishlari, kechinmalari, dunyoqarashi, turli e‘tiqodlari o‘z ifodasini topgan [Xakimova, 2023; 57].

Toponimlar leksik kategoriyalardan biri sifatida tilshunoslikning munozarali masalalaridan biridir, chunki leksik kategoriyaga tegishli yoki unga o‘xshash bir qancha boshqa “toponimlar” (ular ham “nomlar” bilan shug‘ullanishi kerak), tavsifi, tasnifi va ularning til sohasi hanuzgacha katta bahs va munozaralarga sabab bo‘lmoqda.

Qolaversa, toponimlarga oid muhim asarlar qatorida Y.Poselovning leksikografik tadqiqotlari ham noyob tadqiqotlardan biri bo‘lib, unda muallif birinchi marta dunyoning 5000 dan ortiq geografik nomlarini tizimlashtirgan, natijada uning “Dunyoning geografik nomlari” lug‘ati nashr etilgan [Pospelov, 1998; 243].

Geografik nomlarni kelib chiqishi va tarixi bilan bog‘liq holda o‘rganish, tasniflash nisbatan yaqin tarixda boshlangan. Bu sohaga taniqli rus toponim olimi A.X. Vostokov katta hissa qo‘shgan. U Rossiyadagi daryolarning nomlarini oxirgi qo‘shimchalariga ko‘ra guruhlariga ajratadi va bu qo‘shimchalar hozir hech narsani anglatmasa-da, qadimgi xalqlar tilida biror narsani anglatgan bo‘lsa kerak, degan to‘g‘ri xulosaga keladi [Vostokov, 1863; 69]. A.X. Vostokov g‘oyasi XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi ayrim toponimik olimlarning asarlarida rivojlangan.

XX asr boshlarida toponimik tadqiqotlar yanada keng tarqaldi. II jahon urushidan oldingi davrda toponimika sohasida olimlar A.I. Sobolevskiy, N.Y. Marr, S.V. Veselovskiy, V.V. Bartol’d, V.P. Semyonov-Tyanshanskiy, V.G. Shostakovichlar ayniqsa samarali faoliyat ko‘rsatdilar. V.V. Bartoldning O‘rta Osiyo, jumladan, O‘zbekistonda toponimikani o‘rganish borasidagi ishlarini alohida ta’kidlab o‘tish kerak. Urushdan keyingi yillarda toponimikaning rivojlanishida katta o‘sinh davri bo‘ldi. Hozirgi kunda nafaqat ayrim olimlar, balki butun olimlar jamoasi toponimika sohasida ishlamoqda. Hozirgi kunga kelib mamlakatimizda toponimik tadqiqotlar rivojlanmoqda. Toponimika va uning nazariyasiga oid ko‘plab asarlar yaratildi.

Xususan, respublika joy nomlarining kelib chiqish tarixi va xalq, qabila, elat, nomlarining kelib chiqish tarixi (etnogenez) va geografik atamalarni o‘rganishda Ya.G‘ulomov, R.N. Nabiyev, A.R. Muhammadjonov, O‘zbekistonda birinchi toponimik kartotekani yaratishda bevosita ishtirok etgan F.Abdullaev, S.Ibragimov, X.T. Zarifovlar; etnonimlari E.Fozilov M.Shoabdurahmonov, H.Doniyorov, R.Qo‘ngirov; Geograf olimlari H.Hasanov va S.Qoraev, T.Enazarovlarning asarlari diqqatga sazovordir [Xakimova, 2023; 12].

Angliya toponimistlari faoliyatining asosiy yo‘nalishi diaxronik tadqiqotlar bo‘lgan va shunday bo‘lib qolmoqda. A. Smit, K.Kameron, D.Dodgson, E.Ekval,

P.Rini va boshqalar asl morfologik tarkibiy qismlarni, ya'ni nomlar tarkibidagi asl etimonlarni aniqlash usuli bilan qurilgan. Har bir toponim paydo bo'lgan paytdan boshlab ehtiyotkorlik bilan alohida ko'rib chiqiladi, bu evolyutsiya jarayonida sodir bo'lgan morfologik o'zgarishlarni ingliz tili rivojlanishining turli – qadimiy, o'rta va yangi bosqichlarda kuzatishga imkon beradi.

So'nggi yillarda Angliya, AQSh va Avstraliyada ko'plab qiziqarli toponimik tadqiqotlar paydo bo'ldi. Bu esa aniq ilmiy natijalar beradigan eng qat'iy belgilangan yo'nalish nomlarni etimologik o'rganishdir. Ikkinchisi tabiiy ravishda geografik nomlar umuman tarixni va ayniqsa tillar tarixini yoritish uchun juda qimmatli materialdir [Xakimova, 2024; 10].

Ingliz toponimlarining shakllanish tarixi juda murakkab. Bunday deyishga ko'pgina omillar mavjud bo'lib, ularning eng kami bu davrda Angliyani bosib olish to'liqlari vaqti ichida toponimlarning aksariyati shakllangan. Natijada ingliz toponimlari turli tillardan kelib chiqqan: Britaniya, lotin, qadimgi ingliz, qadimgi Nor, Norman va fransuz tillaridir. Ushbu tillarning har biri mavjud toponimlarning rivojlanishiga hissa qo'shdi.

Toponimika ob'yektiga kelsak, V. A. Nikonov uni tilshunoslik, dialektologiya, etimologiya, leksikologiya va tarix, geografiya, etnografiya bilan birlashtirilgan tilshunoslikning boshqa bo'limlari bilan kesishgan tilshunoslikning maxsus bo'limi sifatida ta'kidlaydi [Nikonov, 1965; 164]. Uning bu fikrlariga qo'shilgan D.N. Kokov toponimikani leksikografik tarkibning tarkibiy qismi deb hisoblaydi, bu tilshunoslik fanidir deb ta'rif beradi [Kokov, 2000; 254]. Lug'at tarkibiga matematika, kimyo, geologiya kiradi, deyish mumkin, ammo biz ularni tilshunoslik fanlari deb hisoblamaymiz. Toponimika tilshunoslik tarkibiga kiradi, har qanday uslubda o'ziga xos printsiplar va qiziqishlarga ega bo'lgan maxsus mo'ljallangan bo'limni namoyish etadi va birinchi navbatda lingvistik fan sifatida tan olinishi mumkin, deb yozadi A.I. Popov "Geografik nomlar (toponimikaga kirish)" asarida [Popov, 1965; 78].

Onomastika sohasidagi ko'plab kontseptual ishlar qadimgi faylasuflarning qoidalarini davom ettirgan va A.Nuren, M.Breal, V.Brendal, P.Kristofersen, A.Gardiner kabi tilshunoslarga murojaat qilib, keyingi rivojlanishni topgan mantiqiy olimlar T.Xobbs, S.Mill, X.Jozef, B.Rassel, G.Leybnitsning g'oyalari bilan bevosita bog'liqdir.

Toponimika sohasini o'rganish uzoq tarixga borib taqalishi yuqoridagi ma'lumotlarda keng yoritib o'tildi. Toponimik birliklarning paydo bo'lishi ibtidoiy jamoa tuzumiga borib taqalishi, insonlar joylarni turli belgilar, shakllarga mantiqan bog'lagan holda tasvirlashlari, keyinchalik esa joy nomi, geografik tuzilishi, atrof-muhit hamda aholining urf-odatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Xalq orasida o'zaki nomlanib avloddan-avlodga o'tib kelgan joy nomlari bizgacha turli tarixiy asarlarda, adabiyotlarda tilga olinib saqlanib kelgan. Tarixiy nomlarning ko'pchiligi o'sha joyning yo'q bo'lib ketishi, urushlar va turli podsholiklar orasida qo'ldan-qo'lga o'tishi oqibatida o'z nomini yoki mohiyatini yo'qotgan bo'lishiga qaramay yozma adabiyotlarda saqlanib qolgan va shu orqali toponimika tarixiga oid material sifatida foydalaniladi.

Geografik nomlarni o'rganishda ularni klassifikatsiya qilish Rossiyalik atoqli toponimik olim A.X. Vostokov tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, u Rossiya daryolari nomlarini oxirgi qo'shimchalariga qarab guruhlariga bo'lgan. XIX asr ohiri va XX asr boshlarida esa uning bu harakatlari boshqa toponimist olimlar asarlarida o'z ifodasini topgan. XX asrda esa toponimik tadqiqotlar jadal ravishda olib borilgan bo'lib, jumladan N.Ya. Marr, V.V. Bartold, S.V. Veselevskiy, V.P. Tyan-Shanskiy, V.G. Shostakovich, A.I. Sobolevskiy kabi olimlar toponimika sohasiga o'zlarining salmoqli hissalarini qo'shganlar [Qorayev, 1995; 34].

Uzoq yillik tadqiqotlar va fandagi izlanishlar natijasida toponimika alohida bir fanga aylangan bo'lishiga qaramay boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqdir. Chunki bu soha turli fanlar nuqtai nazaridan o'rganiladi. Masalan, tarix fani toponimlarning turli madaniy meroslar, yashash manzillari nomlarining paydo bo'lishi va qo'llanilish tarixi bilan bog'lab o'rgansa, etnograflar esa uning ma'naviy meroslar, urf-odat va ana'analar talqinida o'rganadilar, geograflar tomonidan toponimika fanning ajralmas bo'lagi deb tan olingan, tilshunoslikda toponimikaning etimologiyasi o'rganiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, toponimika alohida bir fan bo'lishi bilan birga ko'pgina fanlarning muhim bir qismi hamdir.

TADQIQOT METODLARI

Toponimik birliklarning tilshunoslikdagi o'rganilishi ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, u lug'aviy, tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli, ushbu tadqiqotda kompleks yondashuv qo'llanildi, ya'ni turli ilmiy metodlar uyg'unlashtirildi va tahliliy jihatdan bir-birini to'ldiruvchi usullar asosida natijalar olindi.

Eng avvalo, deskriptiv-lingvistik metod asosida o'rganilayotgan toponimik birliklarning til qurilishi, ya'ni fonetik, morfologik, semantik va so'z yasash xususiyatlari tahlil qilindi. Bu metod yordamida toponimlarning qanday til birliklaridan tashkil topgani, ular qanday grammatik shakllarda ifodalanganligi va til tizimidagi o'rni aniqlab berildi. Ayniqsa, toponimlarning o'zbek va ingliz tillarida paydo bo'lishi, qadimgi tillardan o'zlashgan shakllari va ularning zamonaviy nutqda qo'llanilishi masalalari chuqur ko'rib chiqildi.

Tadqiqotning muhim yo'nalishlaridan biri – etimologik tahlil bo'lib, bunda toponimlarning kelib chiqish manbalari, ularning tarixiy ildizlari va leksik ma'nolari o'rganildi. Toponimlar ko'pincha xalqning tarixiy xotirasi, migratsiya jarayonlari va mahalliy dialektlar bilan bevosita bog'liq bo'lganligi uchun ularning etimologiyasini ochib berish orqali kengroq til tarixini tahlil qilish imkoniyati tug'iladi.

Shuningdek, tarixiy-komparativ metod orqali qadimgi va zamonaviy manbalardagi joy nomlari qiyoslab o'rganildi. Jumladan, arab, fors, turkiy va rus tillarida yaratilgan tarixiy-geografik asarlar (Ibn Havqal, Al-Istahriy, M.Qoshg'ariy, V.V. Bartold va boshqalar) bilan hozirgi zamonaviy toponimlarning o'zaro aloqasi tahlil qilindi. Bu usul yordamida ayrim toponimlar vaqt o'tishi bilan qanday o'zgargani, fonetik va semantik jihatdan qanday transformatsiyaga uchragani aniqlanadi.

Tadqiqotda sotsiolingvistik yondashuv ham muhim rol o'ynadi. Zero, toponimlar

faqatgina til hodisasi emas, balki xalqning madaniyati, turmush tarzi, etnik tarkibi va ijtimoiy ongining mahsuli hisoblanadi. Shu bois toponimlarning jamiyatdagi funksiyasi, ular orqali madaniy kodlarning saqlanishi, tarixiy-geografik voqeliklarning tilga aks etishi tahlil qilindi.

Shuningdek, leksik-statistik metod yordamida toponimlarning takrorlanish chastotasi, ularning grammatik modellar bo'yicha guruhlanishi amalga oshirildi. Statistik ko'rsatkichlar orqali eng keng tarqalgan toponim modellari, ularning struktura xususiyatlari va semantik guruhlari aniqlab berildi.

Tadqiqot jarayonida leksikografik metod ham keng qo'llanildi, ya'ni mavjud toponimik lug'atlar, geografik nomlar reestri, rasmiy ma'muriy hujjatlar va kartografik manbalar asosida joy nomlari tizimlashtirildi. Bu manbalar orqali toponimlarning normativ shakli, ularning rasmiy tasnifi va tarixiy nomlari aniqlanib, ilmiy asosda tahlil qilindi.

Yakuniy bosqichda esa analitik va sintetik metodlar asosida umumlashtirish ishlari amalga oshirildi. Har bir metoddan olingan natijalar o'zaro bog'lanib, yakuniy xulosalar chiqarildi. Metodlarning kompleks qo'llanilishi toponimik birliklarni chuqur va har tomonlama o'rganishga imkon yaratdi, bu esa tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minladi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Tilshunoslik sohasida toponimlarni o'rganish muhimdir. O'zbekiston geografik nomlarini o'rganish va uning rivojlanishi H.H. Hasanov nomi bilan chambarchas bog'liq. Toponimikaga oid "Geografik nomlar transkripsiyasi", "O'rta Osiyo toponimiyasi tarixidan", "Yerning tili", "Geografik nomlar sirlari" kabi asarlari, shuningdek, "O'rta Osiyoning tarixiy toponimik sxemasi" O'rta Osiyo va O'zbekiston toponimikasining eng qimmatli manbalari hisoblanadi. H.H. Hasanov o'z tadqiqotida joy nomlarining nazariy muammolari, joy nomlarining kelib chiqishi, semantik qiymati, transkripsiyasi, imlosi, etimologiyasi, toponimika va tasnif nomlari bilan bog'liq atamalarni o'rganishga katta e'tibor bergan. Shuningdek, geografik atamalar yordamida ismlarning shakllanishiga katta e'tibor qaratgan. "Geografik nomlarga diqqat bilan qarasangiz, katta qismi ikki (Issiqko'l, Denov, Chuqursoy, Qizilqum, Bobotog' va boshqalar), kichik qismi ikki-uch so'zdan (tosh, zach, izza, orol va boshqalar) iborat. "Geografik nomlarning transkripsiyasi" o'zbek tilidagi joy nomlarining transkripsiyasi va imlosiga bag'ishlangan. "O'rta Osiyo toponimiyasi tarixidan" kitobi joy nomlarining nazariy masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda toponimik lug'at mavjud [Hasanov, 1965; 135].

H.H. Hasanovning "Geografik nomlar sirlari" asari O'zbekistonda joy nomlarining rivojlanishida katta o'rin tutadi. Toponimik mintaqashunoslik, turli tillarda toponimik terminologiya, jahon miqyosidagi ayrim yirik geografik nomlarning talqini bilan ham xarakterlanadi.

O'zbekistonda joy nomlarining rivojlanishiga hissa qo'shgan o'zbek toponimistlaridan yana bir olim S.Qorayevdir. Etnotoponimni o'rganish, S.Qoraevning fikricha, O'zbekiston geografik nomlari orasida o'zbek qabilalari, urug'lari va ularning

ko‘p sonli mayda qabila bo‘linmalari nomini olgan etnotoponimlar, ya‘ni geografik nomlar juda katta. Afsonaga ko‘ra, 92 ta o‘zbek qabilasi yoki oilasi bo‘lgan, ularning har biri o‘z navbatida kichikroq bo‘linmalarga bo‘lingan. Ularning ko‘pchiligidan hozirgi kungacha nomlari saqlanib qolgan [Qorayev, 1995; 63].

Qorayevning ilmiy qarashlari “Geografik nomlar talqini”, “Siz geografik nomlar talqinini bilasizmi?”, “Etnonimik”, “O‘zbekiston toponimiyasi”, “Toshkentning joy nomlari”, “O‘lkalarning toponimiyasi” asarlarida o‘z aksini topgan. (“O‘zbekiston” 2005, o‘zbek tilida), Toponimika va boshqa ilmiy asarlarida S.Qorayev geografik nomlarni tasniflashga alohida e‘tibor bergan [Qorayev, 1985; 92]. E.M. Murzayevaning ilmiy fikrlariga asoslanib, O‘zbekiston oykonimiyasiga asoslanib, u aholi punktlarining fizik-geografik va ijtimoiy-iqtisodiy nomlari bilan o‘rtoqlashdi. Olimning fikricha, fiziografik oykonimiyaga gidrooykonim, orooykonim, fitooykonim, zooykonim kiradi. Tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning dastlabki bosqichlarida tabiat va tabiat hodisalari bilan bog‘liq nomlarning muhim qismini ko‘rish mumkin. S.Qorayevning ijtimoiy qarashlari antropooykonimiya, etnooykonimiya, sanoat aholi punktlari nomlari, bozor va transport oykonimlari ijtimoiy, mafkuraviy oykonimlar, aholi punktlari nomlari, migrooykonimlarga ajratadi [Murzayev, 1974; 42].

P.N. G‘ulomov asarlari O‘zbekistonning toponimik masalalari milliyligini yoritishga qaratilgan bo‘lib, bu eng ko‘p o‘rganilgan geografik terminologiya va lug‘atlarni tuzuvchi manba hisoblanadi. Lekin uning asarlarida ism va geografik atamalarining yozilishi, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjimasini ko‘zga tashlanadi [G‘ulomov, 2005; 135]. O‘zbekistonning alohida viloyatlari bo‘yicha kichik ish, masalan, Qoraqalpog‘iston toponimikasini geografik nuqtai nazardan o‘rganish bilan Q.Seytniyazov shug‘ullanadi. Uning asarlari Qoraqalpog‘istonning o‘ng qirg‘og‘ining shimoliy hududlari joy nomlari, ya‘ni ularni terish, xaritalash, turli tipdagi geografik nomlarni tarqatish masalalari o‘rganilgan. Shuningdek, qoraqalpoq qabilaviy tarkibiga kiruvchi aholi punktlarining geografik nomlarining aniqlangan hududlari, joy nomlarining etimologiyasi, qoraqalpoq va rus tillarida tuzatilgan geografik nomlar, hududning joy nomlari xaritasi ochib berilgan [Seytniyazov, 2021; 96].

O‘rganishlar davomida juda qadimiy tarixga ega toponimlar ko‘pligini, ularning aksariyati og‘zaki nutqda fonetik buzilishlarga uchraganligi oqibatida o‘z tarkibini o‘zgartirgani, tovushlar almashish hodisalari ro‘y berganligini ko‘ramiz. Bunga misol Toshkent viloyatining Ohangaron tumanidagi *Aqcha* qishlog‘i aslida “*Oqcha*” bo‘lib, “*oq*” rangini bildirish bilan birga “*oqib turgan, to‘htab qolmaydigan suv*” ma‘nosini bildiradi. Asli *Oqsoy* bo‘lgan bu joy nomi bora-bora *Oqcha*, *Aqcha* nomlariga o‘zgarib ketgan bo‘lishi mumkin. Buxoro viloyatining Jondor tumanidagi *Ovgir* kanali aslida forcha “*obgir*” – “*suv olinadigan joy*”, “*suv havzasi*”, ba‘zan “*botqoqlik*” ma‘nosini ifodalaydi [Xudoyberganov, 2022; 307]. Xalq tomonidan tovushlarning noto‘g‘ri talaffuzi natijasida bu atamaning ham o‘zgarishini ko‘rib turibmiz. Bu kabi toponimlar juda ko‘pchilikni tashkil etadi.

Toponimika nafaqat biror geografik maskan nomining tarixini o‘rganishda, balki til tarixi va nazariyasini ham o‘rganishda ahamiyatga egadir. Joylarni atash uzoq tarixga borib taqalgan bo‘lib, ular avvalo ibtidoiy yozma yodgorliklar orqali o‘z ifodasini

topgan. Keyinchalik esa bu shakl va belgilar o'sha joyga oid so'zlar bilan ifodalanib, bugungi kunga kelib u nomlar fonetik o'zgarishlar sababli asl ma'nosini yo'qotgan. Bunga misol qilib Toshkent viloyatida joylashgan Soyliq qishlog'i aslida "Sobliq" deb atalganligi Ibn Havqal asaridagi Shosh vohasining shimoli-sharqida joylashgan Sobliq tog'lari bilan bo'g'liqdir. Yana bir manba, Ishtaxriyning "Masolik al-mamalik" asarida esa "Soflig'" tarzida qayd etilgan. Turkshunos V.V. Bartold esa Sobliqni "Soyliq" shaklida o'qish lozim, deb hisoblaydi. Xozirgi Toshkent tumanidagi Keles manzilgohi ham qadimiy arab manbasida, hususan, Ishratxiy, Ibn Havqal asarlarida Qalas – Sirdaryoning o'ng irmog'i va dasht nomi sifatida qayd etilgan bo'lsa, Qozoq toponimisti Ye.Qo'ychubayev fikricha, turkiycha "kele" – "til", "-s" – "suv" so'zining qisqargan variantidan iborat, bu toponim anglatadigan ma'no esa Keles «til suv» yoki «Tilga o'xshash daryo» deya talqin qilinadi. Yana bir olim G'aybullaboboyorovning fikriga ko'ra, Kalas nomining paydo bo'lishi qadimgi turkiy gidronimlar – Talas, Irtis (Irtish), Arys nomlariga o'xshash. Ya'ni, Kalas – «Kala+su», Talas – «Tala+su», Arys – «Ary+su» kabi yasalgan [Xudoyberganov, 2022; 359].

G.Tomaxin o'zining "Amerikalikning Amerikani aylanishi (AQSh toponimlarining kelib chiqishi va ahamiyati to'g'risida)" monografiyasida toponimlarning etimologiyasi va ularning semantikasi bilan bog'liq hal qiluvchi muammolarni Amerika talqinida hal qilishga harakat qildi [Tomaxin, 1982; 256].

A.V. Superanskaya, V.A. Juchkevich, L.V. Uspenskiy, X.L. Xanmagomedov, V.I. Dal, E.M. Murzaev, Yu.A. Karpenko, B.A. Nikonov, E.Ekvol, R.Koats, A.Smit, G.Styuard, V.Uotson, O.Padel va boshqalar kabi taniqli rus va xorijiy tilshunolar, tarixchilar, geograflarning ko'plab asarlari toponimika muammolariga bag'ishlangan.

Toponimlar bo'yicha ingliz tilidagi materiallarda ko'plab tadqiqot ishlari olib borilgan. Ulardan biri K.Kameronning "Inglizcha joy nomlari" asari Angliya mintaqalarining toponimik tavsifini berib, ularning kelib chiqishining muhim lingvistik va nolingvistik omillarini ochib beradi [Kameron, 1996; 256].

Ingliz toponimlari uning tahlil ob'yekti bo'lib, shuni ta'kidlash kerakki, olim toponimlarning kelib chiqish tarixiga ham e'tibor qaratgan. U.Aleksandrning "Aberdinshirdagi joy nomlari" monografiyasida Aberdinshir mintaqasiga tegishli joy nomlarining mahalliy toponimlarining tavsifi va tasnifi ishlab chiqilgan [Alexander, 1952; 419]. Ammo bu tasnif yetarli darajada to'ldirilmagan. Shuningdek, ingliz olimi D.Millsning "Britaniya joy nomlari lug'ati"ni ham aytib o'tish joiz. Muallif ushbu lug'atda eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha Britaniyadagi eng yirik toponimik lug'atlardan biri bo'lgan va 17 mingdan ortiq toponimik birliklarni o'z ichiga olgan ingliz toponimlariga alifbo tartibida tushuntirish bergan. Bundan tashqari, ushbu lug'atda Britaniyadagi joy nomlarining ba'zi umumiy elementlari lug'at shaklida berilgan [Mills, 2011; 125]. Amerikalik olim J.Styuartning fikricha, "Toponimlar geografik ob'yektlarning nomlanishini bildiruvchi mashhur nomlardir. Toponimikani toponimika fani o'rganadi" [Stewart, 1945; 418]. Uning fikricha, toponimlarda, ayniqsa gidronimlarda arxaizm va dialektizmlar saqlanib qolgan. Har qanday toponimning zamirida, xoh u dialektizm, xoh arxaizm bo'lsin, qaysidir ma'noda u yerda yashagan xalqqa, millatga tegishli bo'lgan o'zaro bog'liqlik bor.

Angliya toponimiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, nomlarning tarkibiy qismlari zamonaviy darajada ingliz tilining haqiqiy lug'ati bilan kamdan-kam bog'liqdir. Ingliz toponimlari XVI-XVII asrlarda shakllangan va ularning asosiy qismida tilning eng qadimgi holatlarini aks ettiradi [Kadmon, 2000; 33].

R.Coates o'z tadqiqotlarida Normandiya orollari, Gempshir va Sasseks grafliklari toponimlarining xususiyatlarini o'rgangan hamda "A new explanation of the name of London" asarida esa "London" nomining yangi etimologiyasini taklif qildi [Coates, 1988; 124].

M.Gelling esa Berkshir, Oksford va Shropshir grafligi toponimiyasini tadqiq qilgan [Gelling, 1984; 168].

Geografik atamalarni umumlashtiruvchi toponimika fani qaysi fanga tegishli ekanligi borasida uzoq vaqt bahs va munozaralar bo'lgan. Toponimik olim S.Qorayev toponimika "Georafik nomlar, ya'ni toponimlar til lug'at tarkibining bir qismi bo'lib, til qonuniyatlariga bo'ysunadi; so'zni, albatta, tilshunoslik – lingvistika fani o'rganishi kerak. Demak, toponimika atoqli otlarni o'rganadigan onomastika fanining bir qismi bo'lib, tilshunoslik fanlari qatoriga kiradi." degan aniq hulosaga kelgan. [Qorayev, 1985; 43]

Yuqoridagi misollar shuni ko'rsatadiki, toponimlar vaqt o'tishi bilan fonetik inqirozlarga uchragan holga o'zining asl holatini o'zgartirishi ularning ma'nolari butunlay yoki qisman o'zgarishiga olib keladi. Toponimik birliklar asrlar davomida asl nomini o'zgartirmagan bo'lsa-da, ob'yektlarning o'zgarishi, ko'rinishini yo'qotishi yoki o'sha davr o'zgarishi bilan mohiyatini yo'qotishi joyning nomlariga mos emasligida namoyon bo'ladi. Masalan, hammamizga ma'lum "eski jo'va" (jo'ba) xon arkinining chekkasida joylashgan harbiy aslahalar saqlanadigan ombor – jo'vaxona edi. Umuman olganda "jo'ba" bozor ma'nosini anglatib, keyinchalik omborxonalar bozor vazifasini o'tagan va bugungi kunga kelib ham bozor tushuniladi [Xudoyberganov, 2022; 451]. Bu kabi misollarni minglab keltirish mumkin va ko'pgina toponimik birliklarning affiks, suffikslari va prefikslari, so'zning tarkibi ham o'zgarib ketishi oqibatida asl ko'rinishini yo'qotib boshqa nom olgan. Bundan ko'rinib turibdiki, toponimika nafaqat geografiya, tarix, balki tilshunoslik fani hamdir.

Miloddan avvalgi 138-126 yillarda xitoylik sayyoh Chjen Tsyen eramizning 629 yillari Cyuan-Tszan tahminan 16 yil davomida O'rta Osiyoni kezib chiqadi va ko'plab joy nomlarini yozma ravishda qayd etadi. Shu sababli ham O'rta Osiyo toponimlarida xitoy tili transkripsiyasiga oid atamalarni uchratish mumkin. Bunga misol qilib Tyan-Shan ("tyan" – "osmon", "shan" – "tog'") tog'tizmasi turkiy tilda Xontangri, Tangritog deb nomlangan. Yana bir boshqa xitoy manbalarida Farg'ona "Davan" deb atalib, uning etimologik mazmuni ochiqatlanmagan. Yana bir boshqa tarixiy manbalarda Po-xan, Fey-xan deb ham yuritilgan [Xakimova, 2024; 113].

Ma'sudiy, Istarxiy, Ibn Rustam, Yoqut, Ibn Sallam, Ibn Xurdodbek kabi o'rta asrlar arab yozuvchilari va olimlari o'z asarlarida O'rta Osiyodagi joy nomlarini arabcha transkripsiyada talqin etganlar. Masalan, Buxoro viloyatidagi *Vobkent* tumani *Bobkent* tarzida ifodalanib, "bob" - darvoza, "kent" – shahar ma'nolarini bildiradi [Nurmatov, 2019; 23].

Toponimikaning tilshunoslik sohasidagi ahamiyatida Mahmud Qoshg'ariy, Abu Rayhon Beruniy, Zahiriddin Muhammad Boburlar o'z asarlarida geografik joylarni aniq va keng ifodalab o'tganlarki, shu orqali ular toponimik kuzatishlar olib borganliklari yaqqol ko'zga tashlanadi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida xalq terminlari orqali hosil bo'lgan ko'plab joy nomlari tilga olingan bo'lib, toponimikaning rivojlanishida muhim ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi [Qoshg'ariy, 1985; 361]. Jumladan, *kazgan yer* – *yorilib ketgan o'nqir-cho'nqir yer*; *suzuk suv* – *tiniq suv*, *ort* – *orqa*, *dovon*, *tog' tepasi*, *yo'loq* – *yo'l-yo'l*, *yo'lak*, *buloq* ma'nolarini bildiradi. Bu so'zning buzib talaffuz etilishi esa vaqtlar o'tib "buloq" so'zi hosil bo'lishiga sabab bo'lgan. [Nafasov, 2005; 76]

Geografiya, tibbiyot, falsafa, matematika kabi fanlarda yetakchilik qilgan Abu Rayhon Beruniy toponimika sohasida ham o'z kuzatishlarini olib brogan. Uning "Xindiston" asarida aynan toponimika qoniniyatlari bayon etilgan bo'lib, ko'plab toponimik birliklarni yunon va arablar o'z tillariga moslab buzib talaffuz etganliklari oqibatida o'zgarib o'zining asl ma'nosini yo'qotgan degan fikrlarni bildiradi [Beruniy, 1968; 325]. U o'z asarida "tosh" so'zi aslida turkiycha ism bo'lib, "shosh" ko'rinishini olgan va *Toshkand* – "toshli qishloq" degan ma'noni bildirishini ta'kidlagan va Plotemeyning "Jo'g'rofiya" kitobida ham u Burj al Xitora (tosh qal'a) deb nomlanganligini aytib o'tgan. Shu kabi misollar orqali ko'rish mumkinki, Beruniy joy nomlarini shunchaki emas, balki ularning paydo bo'lish tarixi, yozilishi va ma'nolari bilan chuqur o'rgangan olimlardan biri bo'lgan [Nafasov. 2005; 46].

Shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari orqali esa O'rta Osiyo joy nomlari va ularga berilgan izohlar toponimik birliklar hamda ularning tarixi haqida boy tasavvurga ega bo'lish mumkin. Jumladan, "jilg'a" – *kichik soy*, "tangi" – *dara*, *tog' oralig'idagi yo'l*, "uchma" – *chuqur jar yoqasi* va hokazolar kabi toponimlardir. "Boburnoma" asarida qayd etilgan toponimlar o'sha davr holatida keltirib o'tilgan bo'lib, ularning aksariyati bugungi kungacha fonetik o'zgarishlar natijasida boshqa so'z orqali ifoda etiladi [Bobur, 1989; 412]. Bunga misol qilib Samarqand viloyatidagi *Chakar* qishlog'ini ko'radigan bo'lsak, aslida "Chokar" so'zidagi "o" tovushi fonetik buzilish oqibatida "a" ga o'zgarishi sabab bo'lgan. "Chokar" so'zining ma'nosi esa "askar, harbiy kishi" ma'nolarida qo'llanilgan. Afg'onistondagi *Nazargoh* tepaligi borasi esa u yerdan to'rt tomon ko'rinishi, har tomonga nazar solib turish mumkinligini ta'kidlagan [G'ulomov, 2005; 179]. Bobur bunday ta'riflari bilan toponimikaning etimologiyasini ham chuqur o'rganganligini isbotlab bergan, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Filolog olim T.N. Nafasov "Janubiy O'zbekiston toponimiyasining etnolingvistik analizi", "Qishlog'ingiz nega shunday atalgan?" asarlari orqali tilshunoslikda toponimika sohasiga o'zining ulkan hissasini qo'shgan. Uning izlanishlari oykonimikada olib borilgan ilk tadqiqotdir.

Bu borada H.Egamov, E.Begmatov, Z.Dusimov, X.Berdiyev kabi toponimist olimlarning tadqiqotlari ham bilan fanni o'rganishga bo'lgan yondoshuvlari va o'ziga holsigi ajralib turadi.

Filolog N.Uluqovning "O'zbek gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi" nomli

monografik asari o'zbek tili gidronimlari va ularning tarixiy lisoniy jihatlari keng tahlil etilgan tadqiqot materiallari bilan boyitilgandir.

O'zbekiston toponimlarining etimologiyasi bo'yicha professor T.Ernazarov o'zining bir nechta ilmiy maqolalari va asarlari bilan nom qozongan uning "Nomshunoslik masalalari" nomli monografik asari alohida e'tiborga molik asar hisoblanadi.

O'zbek toponimikasining tilshunoslikdagi tutgan o'rni va toponimik birliklarning lingvistik xususiyatlari haqida S.Qorayev o'zining "Toponimika" asarida ma'lumot berib, "Toponimlar til lug'at fondining bir qismidir. Shu bilan birgalikda joy nomlari tilning boshqa leksik qatlamlaridan anchagina farq qiladi. Bu farq toponimlarning uzoq yashashida, ularning polikomponentli, ya'ni ko'p komponentlardan — tarkibiy qismlardan iborat bo'lishida, har bir tilning ichki qonuniyatlariga ko'ra, toponimlar yasashda turdosh otlar (apellyativlar) ishtirok eta olishida o'z aksini topadi." degan g'oyani ilgari surgan [Bobojonov, 2020; 23].

Har bir tilning lingvistik xususiyatlaridan kelib chiqib o'zining toponim yasovchi qo'shimchalari bo'ladi va bu qo'shimchalar, hoh u affiks, suffiks bo'lsin, hoh so'zning boshqa yasaliş qonuniyatlari bo'lsin toponimik birliklar hosil qilinishida muhim rol o'ynaydi hamda toponimlar yasalişiga ixtisoslashib qoladi.

Shuningdek, o'zbek tilshunosligida onomastika sohasiga katt ahissa qo'shgan olim E. Begmatovning ilmiy asarlari orqali o'zbek onomastikasida muhim bo'lgan bir qator nazariy va amaliy muammolar izchil tadqiq etilgan. Olim, avvalo, onomastik birliklarning tizimliliği masalasiga e'tibor qaratib, joy nomlari va shaxs nomlarini alohida-alohida hodisa sifatida emas, balki umumiy til tizimining semantik va madaniy qatlamlari bilan uzviy bog'liq birliklar sifatida talqin qiladi. Uning asarlarida toponimlar xalqning tarixiy xotirasi, etnik tafakkuri va ijtimoiy tajribasini aks ettiruvchi lingvokulturologik belgilar sifatida izohlanadi.

Begmatov o'rganadigan asosiy muammolardan biri — toponimlarning kelib chiqishi va semantik motivatsiyasidir. U ko'plab joy nomlarining tabiiy muhit, xo'jalik faoliyati yoki tarixiy voqealar bilan bog'liq holda shakllanganini ko'rsatadi va bu orqali toponimlarni "tasodifiy nom" emas, balki mazmunli til birliklari sifatida baholaydi. Olimning ilmiy farazlaridan biri shundan iboratki, toponimik birliklarni faqat etimologik jihatdan emas, balki ijtimoiy va madaniy kontekstda tahlil qilishgina ularning haqiqiy mohiyatini ochib beradi.

Begmatovning ilmiy yechimlari onomastikani tor tilshunoslik doirasidan chiqarib, uni tarix, etnografiya va madaniyat bilan bog'lashda namoyon bo'ladi. Uning yondashuvi o'zbek onomastikasida kompleks tadqiqotlar uchun nazariy asos yaratib, keyingi tadqiqotchilar uchun metodologik yo'nalish vazifasini bajaradi. Shu jihatdan, E. Begmatovning ilmiy merosi nafaqat toponimik birliklarni tushuntirishda, balki milliy til tafakkurini anglashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Nemis tilshunosi V.Shperberg, rus toponimisti V.A. Nikonov tadqiqotlari roman va slavyan toponimlarida ko'plik shakli juda keng tarqalganligini ko'rsatadi. O'zbekiston toponimikasida ham ko'plik qo'shimchasi u qadar ko'p tarqalmagan bo'lsada ular turli affikslar orqali ifoda etiladi [Nikonov, 1965; 164]. Jumladan, *-lar*

affiksi kishilar bilan bog'liq bo'lgan toponim yasovchi qo'shimcha hisoblanadi. Masalan, *arablar, turkiylar, boylar, etikdo'zlar* va hokazo.

-on affiksi kishilarning ma'lum bir ijtimoiy guruhga: *arabon* – *arablar*; *o'zbekon* – *o'zbeklar*; ma'lum urug' va qabilachilikka: *manguton* – *mang'itlar*; *minggon* – *ming urug'i kishilari*; ma'lum tabaqaga: *mirzoyon* – *kotiblar*; *tarxonon* – *solqidan ozod qilinganlar*; kasb-hunarga: *kosagaron* – *kosa yasovchilar*; ma'lum diniy e'tiqodga mansublikni: *mug'iyon* – *otashparastlar*; *hinduyon* – *hindular* kabi tarzida yasaladi. Bu borada A.L.Xromov -o'n (on) affiksi tojik shevasida kam ishlatiladi va bunday suffiksli toponimlar juda qadimiy toponimlardir degan fikrni bildirgan. -on suffiksli toponimlar hozirgi kunda -o (ho) tarzida qo'llanilib, o'zbek tilida bunday toponimlar juda kam uchraydi, bo'lsa ham so'zning asosiy tarkibi bilan birikib ketgan va ularni payqash juda qiyin.

-ot (t) affiksi arab va so'g'd tillaridan paydo bo'lgan bo'lib, bundan tashqari -t affiksi qadimiy turkiy va mo'g'ul tillarida ham ko'plik qo'shimchasi sifatida keng qo'llanilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlaridagi *Badaxshon-Badaxshonot*, *Xuroson* – *Xurosonot* kabi toponimlari bunga misol bo'la oladi. Bundan tashqari, juda ko'plab toponim yasovchi affikslarni ko'rish mumkin. Ular: -zor (*Mevazor, Olmazor, -kat, -kent* (*Navkat, Binkat, Parkent*), -iston (*Guliston, Bog'iston*), -loq (*Toshloq, Sangloq, Qumloq*), -obod (*Dehqonobod, Dashnobod, Xalqobod, Xonobod*), -li, -lik, -liq, (*Gazti, Tolli, Soylik, Ohaklik, Bo'stonliq, Qoyiiq*), -on (*Ohangoron, Childuxtaron, So'zangaron*), -xona (*Arabxona, Bo'rixona, Ufganjixona*), -goh, go (*Namozgoh, Janggoh*), -chi (*Sho'rchi, O'qchi, Chiroqchi*), -cha (*Sho'rcha, Ko'kcha, Shoxcha*), -ak, -ik (*Hisorak, Jizzax, Xumdonak*), -kor (*Paxtakor, Lalmikor*) va boshqalar. Shuni alohida qayd qilib o'tish kerakki, -li, -chi kabi affikslar etnonimlar tarkibida ham uchraydi. Masalan, *bolg'ali, jag'albayli, oytamg'ali, qo'shtamg'a/i, uchtamg'ali, qanjig'ali, qaychili, qarg'ali, sirg'ali, taroqli, tuyoqli, bo'zachi, qutchi* kabi etnonimlar ana shular jumlasidan. Bundan shunday xulosa chiqadiki, O'zbekiston toponimlarini affikslariga qarab tasnif qilganda atamalar toponimga aylanmasdan oldin ularning tarkibida affiks bor-yo'qligini uzil-kesil aniqlab olish shart.

Ingliz toponimlari esa o'zbek toponimlaridan farqli ravishda o'zining lingvistik xususiyatlariga egaligi bilan ajralib turadi. Ingliz toponimlari uzoq boy tarixga ega bo'lishiga qaramay, nafaqat ingliz tili, balki boshqa til manbalaridan hosil bo'lgan bo'lib, toponimik til davrlariga bo'lingan. Toponimik til paydo bo'lishi va shakllanishiga esa kelt, rim, viking va normanlar o'z hissalarini qo'shganlar va hatto Britaniya orollari toponimiyasiga ham ta'sir o'tkazganlar.

Angliyaga hos bo'lgan toposistemani ko'proq Derbshir okrugi nomlarida ko'rishimiz mumkin. Bu hudud o'zining boy madaniy merosi, o'rmonlari, diqqatga sazovor maskanlari bilan doim e'tibor qozonib, lingvomadaniy qiziqish olib kelgan va toposistemaning keng shakllanishiga ham sababchi bo'lgan. Buning natijasida esa turli toponimik qatlamlar hosil bo'lib, turli tarixiy davrlarga tegishli tillarning elementlaridan tashkil topgan gibrid nomlar paydo bo'lgan. Odatda bu nomlar ingliz til me'yorlariga moslashtirilib o'zlashtirilgan. Angliya toponimlari asosan uch eng qadimgi tillar asosiga qurilgan:

1) Anglo-sakson tili – bu mintaqaning janubiy qismida hukmronlik qiladi. Odatda formantlarga jins yoki qabila nomini bildiruvchi -ing, (patronimik qo‘shimchasi qo‘shilishidan hosil bo‘ladi. Masalan, Dinting); - ton qo‘shimchasi (“devor bilan o‘ralgan joy, panjara, qishloq, ferma” ma’nosiga ega. Masalan, Brampton); - ham qo‘shimchasi (jins/qabila nomini bildiradi. Masalan, High Needham).

2) Skandinaviya tili esa shimolda keng tarqalgan. Skandinaviya kelib chiqishi-ning eng keng tarqalgan qo‘shimchalari -by, - manor, - thorpe, (“ikkilamchi aholi punkti” ma’nosini bildiradi); - brough, Bury- (“mustahkamlangan joy” ma’nosini bildiradi. Masalan, Derby, Cutthorpe, Sudbury Sudbury).

3) Kelt tili (qadimiy ingliz tili). Joy nomlari tabiiy ob’ektlarni, qadimgi odamlarning turar-joylarini nomlash uchun ishlatiladi: Wal-, bret-, bel-, dun-, -ros formantlaridan iborat toponimlar bunga misol bo‘la oladi. Masalan, Walton – “brit (g‘isht) lar bilan o‘ralgan aholi punkti”, Rosliston – “o‘rmon bilan o‘ralgan joy” va hokazo.

4) Bundan tashqari ingliz grafligida rimliklar ham hukmronlik qilganligini -castra (-chester, -sester), -ford, -port, villa (-ville, -villae) kabi toponimik formantlardan yasalgan lotin so‘zlaridan iborat toponimlar orqali anglash qiyin emas. Masalan, Chesterfield, Ashford-in-The-Water, Alport, Woodville.

Britaniya orollarining normandlar tomonidan bosib olinishi Angliyaga sezilarli ijtimoiy-madaniy ta’sir ko‘rsatdi, ammo u deyarli toponimik qatlamga ta’sir qilmagan. (Chapel-en-le-Frith, Alshop-en-le-Dale). Derbishir grafligi toponimlari murakkab va nisbatan barqaror leksik tizim bo‘lib, geografik ob’yektlar nominatsiyalarida nafaqat mintaqaning tarixiy-madaniy, balki tabiiy xususiyatlari haqida ham muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, hududning tabiiy xususiyatlari flora (Allestree, Foxley Oaks, Freebirch), fauna (Swanwick, Sparrowpit, Goosegreen), relyef va obyektlarning joylashuvi (Greenhilllocks, Cressbrook, Hartshay, Duffieldbank, Bullbridge, Lightwood, Longlands, River Alport, Amber Valley, Arnfield, Turnditch, Aston Moor) deb nomlangan. Graflikning ko‘plab toponimlarining tarkibiy xususiyati ularning gibrid tabiati, ya’ni ular ikkita elementdan iborat: birinchisi ko‘pincha antroponim bilan ifodalanadi, ikkinchisi esa bu joy ilgari nima bo‘lganligini ko‘rsatadi (aholi punkti, mustahkamlangan joy, jins nomi, devor bilan o‘ralgan joy va boshqalar). Bularga misol tariqasida Charlestown, Glapwell toponimlarini aytish mumkin. Derbishir okrugining toponimik tizimlari geografik nomlarni o‘z ichiga olib, ular orasida eng ko‘p guruhlar potamonimlar, drimonimlar, mikroxoronimlar, polisonimlar, komonimlar bilan ifodalanadi.

Yuqoridagi fikrlarga qo‘shimcha tarzda shuni aytish kerakki, toponimlar aniq bir qonuniyatlarga tayangan holda paydo bo‘ladi va bu qonuniyatlar tilning lingvistik jihatlari: morfologik, grammatik va fonetik xususiyatlari, gapning qaysi bo‘laklaridan tarkib topganligini tahlil qilish orqali o‘rganiladi. Bu jarayonda lingvistik xususiyatlardan tashqari toponimikaning etimologiyasi, etnografiyasi hamda madaniy-ma’naviy vositalar ta’siri ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, toponimlar bir, ikki yoki undan ortiq so‘zdan tarkib topgan bo‘lishi mumkin. Bir so‘zdan tarkib topgan toponimlar asosan rus toponimiyasida ko‘zga

tashlanib, u asosan ot yoki sifat soʻz turkumidan iborat boʻladi. Masalan, ruscha toponimlar orasida ikki va undan ortiq soʻzdan tarkib topgan nomlarga nisbatan bir soʻzdan iborat nomlar koʻproq uchraydi. Bir soʻzdan iborat toponimlar, odatda, otlar va kamdan-kam hollardagina sifatlar shaklida boʻladi. Toponimik birliklar biror muayyan qoliqlar shaklida hosil boʻlib, bu toponimik modellar deyiladi. Har bir tildagi toponimik birliklar oʻz xususiyatlari va modellariga egadir.

Toponimiyaning lingvistik jihati va maqsadi nafaqat turli madaniyatlarning tilga taʼsirini kuzatish, balki joy nomlarining evolyutsiyasini (etimologiyasini) va joyning maʼlum bir nomga ega boʻlish sababini tushunishdir.

XULOSA

Toponimik birliklarning tilshunoslik sohasida oʻrganilishi boʻyicha olib borilgan tadqiqotlar, bu yoʻnalishning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada chuqurroq ochib berdi. Avvalo, toponimika fani shakllanishining tarixiy jarayonini oʻrganish natijasida bu soha qadimiy manbalar, milliy madaniyat va til taraqqiyoti bilan chambarchas bogʻliq ekani aniqlandi. Ayniqsa, Oʻrta Osiyo xalqlarining tarixiy-geografik jarayonlaridagi nom berish anʼanalari tilshunoslik va tarixiy tafakkur integratsiyasini koʻrsatadi.

Umuman olganda, toponimik birliklarni lingvistik nuqtai nazardan oʻrganish nafaqat tilshunoslik fanining rivojiga, balki tarix, geografiya, etnologiya, madaniyatshunoslik kabi boshqa fanlar bilan integratsiyalashuviga ham ijobiy taʼsir koʻrsatmoqda. Bu sohada olib borilgan chuqur va tizimli izlanishlar til va makon oʻrtasidagi murakkab munosabatlarni anglashga yordam beradi hamda toponimika fanining nazariy asoslarini yanada boyitadi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, toponimik birliklarni tilshunoslik nuqtai nazaridan oʻrganish nafaqat til tarixini yoritish, balki jamiyatning madaniy xotirasi, ijtimoiy tafakkuri va makon bilan bogʻliq dunyoqarashini anglashda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Biroq Angliya va Oʻzbekiston toponimlari misolida olib borilgan tahlillar bir qator tizimli muammolar mavjudligini ham ochib berdi.

Birinchidan, toponimik birliklarni tilshunoslik sohasida oʻrganilishida koʻp qatlamli lingvistik tahlilining yetishmasligi. Jumladan, Oʻzbek toponimikasida koʻplab joy nomlari asosan etimologik yoki tarixiy izoh bilan chegaralanib qolayotgan boʻlsa, Angliyada esa toponimlar asosan fonetik, semantik va diskursiv qatlamlarda oʻrganiladi.

Ushbu muammo yuzasidan esa, Oʻzbekiston toponimlarini ham kompleks lingvistik model asosida, yaʼni, morfologik, semantik, pragmatik va sotsiolingvistik jihatdan tahlil qilish zarur degan hulosaga kelinadi.

Ikkinchidan, tarixiy manbalar va zamonaviy til holati oʻrtasidagi uzilishlarning koʻzga tashlanishi. Angliya toponimikasida qadimiy nomlar zamonaviy nutq va xaritalarda uzviy saqlanadi. Oʻzbekistonda esa ayrim tarixiy toponimlar rasmiy muomaladan chiqib, ularning lingvistik qiymati yoʻqolib bormoqda.

Bu borada esa tarixiy toponimlarni zamonaviy til muhitiga qayta integratsiya qilish, ularni ilmiy sharhlar bilan mustahkamlash lozimdir.

Uchinchidan esa shaxs nomlari bilan bogʻliq toponimlarning ideologik talqini ustunligi. Jumladan, Angliyada shaxs nomiga asoslangan toponimlar – *Queen Victoria Street, Elizabeth Tower* tarixiy xotira sifatida neytral talqin qilinadi. Oʻzbekistonda esa ayrim toponimlar siyosiy davrga bogʻlab baholanadi. Ushbu yuzasidan, shaxs nomli toponimlarni siyosiy emas, lingvomadaniy birlik sifatida oʻrganish konsepsiyasini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Toʻrtinchi masala esa gender omilining yetarli hisobga olinmasligidir. Angliya toponimikasida ayol timsoli tarixiy va diniy nomlar orqali nisbatan aniq koʻrinadi. Oʻzbek toponimlarida esa ayollar bilan bogʻliq nomlar kam tadqiq etilgan va koʻpincha folklor doirasida qolib ketganligini koʻramiz. bu masala yuzasidan esa ayollar nomi bilan bogʻliq toponimlarni gender lingvistika va lingvokulturologiya asosida qayta tahlil qilish zarur degan hulosaga kelindi.

Yakuniy masala – qiyosiy tadqiqotlarning cheklanganligi. Jumladan, toponimik tadqiqotlar koʻpincha milliy doirada olib boriladi, bu esa umumiy va farqli jihatlarni aniqlashni cheklaydi. Bu esa Angliya va Oʻzbekiston toponimlarini qiyosiy-tipologik asosda oʻrganish, umumiy qonuniyatlar va milliy xususiyatlarni aniqlash muhim degan hulosaga kelishimizga sabab boʻldi.

Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, toponimlar nafaqat tilning leksik boyligini, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniyati va mentalitetini ham aks ettiradi. Shuningdek, toponimik birliklar tilshunoslikda morfologik, semantik va etimologik tahlil vositasi sifatida keng qoʻllaniladi, bu esa ularning fan rivojiga qoʻshgan ulkan hissasidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot toponimik birliklarni tilshunoslikda oʻrganish jarayonida mavjud muammolarni aniqlab, ularning yechimi sifatida kompleks, qiyosiy va madaniy yoʻnaltirilgan yondashuvni taklif etadi. Angliya va Oʻzbekiston toponimlari misolida olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, toponimika nafaqat joy nomlarini oʻrganuvchi fan, balki til, tarix va madaniyat chorrahasida shakllanuvchi muhim ilmiy yoʻnalishdir. Aynan shu jihat mazkur maqolaning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alexander, W. M. (1952). *The Place-Names of Aberdeenshire*. Aberdeen: Third Spalding Club. Retrieved from
2. Beruniy, A. R. (1968). *Hindiston*. Toshkent: Fan.
3. Bobojonov, S. (2020). Tarixiy toponimlarning semantik jihatlari. *Til va adabiyot jurnali*, (3), 44–48.
4. Bobur, Z. M. (1989). *Boburnoma*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot.
5. Gelling, M. (1984). *Place-Names in the Landscape*. London: J.M. Dent & Sons.
6. Hakimov, Q. (2014). *Jizzax viloyati toponimlari*. Jizzax.
7. Hasanov, H. H. (1965). *Oʻrta Osiyo joy nomlari tarixidan*. Toshkent: Fan.
8. Kadmon, N. (2000). *Toponymy: The Lore, Laws, and Language of Geographical Names*. New York: Vantage Press.
9. Kokov, D. N. (2000). *Izbrannye trudy*. Nalchik: Elʼbrus.
10. Coates, R. (1988). *Toponymic Topics: Essays on the Early Toponymy of the British Isles*. Brighton: Younsmere.
11. Koshariy, M. (1985). *Devonu lugʻotit turk*. Tahriri: S. Mutallibov.

12. Mills, A. D. (2011). *A Dictionary of British Place Names*. Oxford: Oxford University Press.
13. Murzaev, E. M. (1974). *Ocherki toponimiki*. Moskva.
14. Nafasov, T. (2005). *Janubiy O'zbekiston toponimiyasining etnolingvistik tahlili*. Toshkent: Fan.
15. Nikonov, V. A. (1965). *Vvedenie v toponimiku*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
16. Nurmatov, A. (2019). *O'zbek toponimlarining tarixiy va ijtimoiy ildizlari*. Toshkent: Ma'naviyat.
17. Popov, A. I. (1965). *Geograficheskie nazvaniya (Vvedenie v toponimiku)*. Moskva; Leningrad: Nauka.
18. Pospelov, E. M. (1998). *Geograficheskie nazvaniya mira: Toponimicheskij slovar'*. Moskva: Russkie slovari.
19. Qoraev, S. (1985). *Toponimika*. Toshkent: O'qituvchi.
20. Qoraev, S. (1995). *O'zbekiston toponimikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
21. Qoshg'ariy, M. (1985). *Devonu lug'otit turk*. Toshkent: Fan.
22. Seitniyazov, K. M., & Baltabayev, O. O. (2021). *Toponimika (Qoraqalpoq tilida)*. Nókis.
23. Stewart, G. R. (1945). *Names on the Land: A Historical Account of Place-Naming in the United States*. New York: Random House. (Revised & enlarged editions: Houghton Mifflin, 1958; NYRB Classics paperback, 2008).
24. Tomaxin, G. D. (1982). *America through Americanism (on the Origin and Significance of USA Toponyms)*. Moskva: Higher School.
25. Vostokov, A. Kh. (1863). *Grammatika tserkovnoslavyanskogo yazyka, izlozhennaya po drevneyshim onogo pismennym pamyatnikam*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya nauk.
26. Xakimova, X. (2023). Linguocultural Aspect of Research Toponyms. *International Journal of Social Sciences & Interdisciplinary Research*, 12(12).
27. Xakimova, X. (2023). The History and Importance of the Study of Toponymics in Linguistics. *International Journal of Social Sciences & Interdisciplinary Research*, 12(01).
28. Xakimova, X. (2024). Toponimik birliklarning tilshunoslikda paydo bo'lishi va o'rganilishi. *Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti*, 8(113).
29. Xudoyberganov, R. Y. va boshqalar. (2022). *O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati*. Toshkent.
30. G'ulomov, P. N., & Mirakmalov, M. T. (2005). *Toponimika va geografik terminshunoslik*. Toshkent.

REFERENCES

1. Alexander, W. M. (1952). *The place-names of Aberdeenshire*. Aberdeen, Scotland: Third Spalding Club.
2. Beruniy, A. R. (1968). *India (Hindiston)*. Tashkent, Uzbekistan: Fan.
3. Bobojonov, S. (2020). Semantic aspects of historical toponyms. *Til va Adabiyot Journal*, (3), 44–48.
4. Bobur, Z. M. (1989). *Boburnama (The Book of Babur)*. Tashkent, Uzbekistan: Gafur Gulom Publishing House.
5. Coates, R. (1988). *Toponymic topics: Essays on the early toponymy of the British Isles*. Brighton, United Kingdom: Younsmere.
6. Gulomov, P. N., & Mirakmalov, M. T. (2005). *Toponymy and geographical terminology*. Tashkent, Uzbekistan.
7. Gelling, M. (1984). *Place-names in the landscape*. London, United Kingdom: J. M. Dent & Sons.
8. Hakimov, Q. (2014). *Toponyms of Jizzakh region*. Jizzakh, Uzbekistan.
9. Hasanov, H. H. (1965). *From the history of Central Asian place names*. Tashkent, Uzbekistan: Fan.

10. Kadmon, N. (2000). *Toponymy: The lore, laws, and language of geographical names*. New York, NY: Vantage Press.
11. Kokov, D. N. (2000). *Selected works*. Nalchik, Russia: Elbrus.
12. Koshrariy, M. (1985). *Compendium of the Turkic dialects (Devonu lug'otit turk)* (S. Mutallibov, Ed.).
13. Mills, A. D. (2011). *A dictionary of British place names*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
14. Murzaev, E. M. (1974). *Essays on toponymy*. Moscow, Russia.
15. Nafasov, T. (2005). *Ethnolinguistic analysis of the toponymy of Southern Uzbekistan*. Tashkent, Uzbekistan: Fan.
16. Nikonov, V. A. (1965). *Introduction to toponymy*. Moscow, Russia: Moscow University Press.
17. Nurmatov, A. (2019). *Historical and social roots of Uzbek toponyms*. Tashkent, Uzbekistan: Ma'naviyat.
18. Popov, A. I. (1965). *Geographical names (Introduction to toponymy)*. Moscow & Leningrad, USSR: Nauka.
19. Pospelov, E. M. (1998). *Geographical names of the world: A toponymic dictionary*. Moscow, Russia: Russkie Slovari.
20. Qoraev, S. (1985). *Toponymy*. Tashkent, Uzbekistan: O'qituvchi.
21. Qoraev, S. (1995). *Toponymy of Uzbekistan*. Tashkent, Uzbekistan: O'qituvchi.
22. Qoshg'ariy, M. (1985). *Compendium of the Turkic dialects (Devonu lug'otit turk)*. Tashkent, Uzbekistan: Fan.
23. Seitniyazov, K. M., & Baltabayev, O. O. (2021). *Toponymy (in Karakalpak)*. Nukus, Uzbekistan.
24. Stewart, G. R. (1945). *Names on the land: A historical account of place-naming in the United States*. New York, NY: Random House.
25. Tomakhin, G. D. (1982). *America through Americanism (On the origin and significance of USA toponyms)*. Moscow, USSR: Vysshaya Shkola.
26. Vostokov, A. Kh. (1863). *Grammar of the Church Slavonic language based on its most ancient written monuments*. Saint Petersburg, Russian Empire: Imperial Academy of Sciences.
27. Xakimova, X. (2023). Linguocultural aspect of research toponyms. *International Journal of Social Sciences & Interdisciplinary Research*, 12(12).
28. Xakimova, X. (2023). The history and importance of the study of toponymics in linguistics. *International Journal of Social Sciences & Interdisciplinary Research*, 12(01).
29. Xakimova, X. (2024). The emergence and study of toponymic units in linguistics. *Scientific Bulletin of Bukhara State University*, 8(113).
30. Xudoyberganov, R. Y., et al. (2022). *Explanatory dictionary of place names of Uzbekistan*. Tashkent, Uzbekistan.